

Revolutie en reformatie

Hoe Amsterdam gereformeerd werd

De Alteratie van Amsterdam is exemplarisch voor de verspreiding van de Nederlandse Opstand in de periode 1572-1578 en voor de vestiging van de gereformeerde kerk als enige toegestane kerk in Holland en Zeeland.

Kleio gaat wat dieper in op de verplichte voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *De Alteratie van Amsterdam (1578)*.

Matthijs Wieldraaijer
is redacteur van *Kleio*.

Ets van de Alteratie van Amsterdam.
Gemaakt door Jan Luyken tussen 1679 en 1694. Rijksmuseum Amsterdam.

't **M**isbruyk in godes kerk, allengskens ingebracht, is hier weer afgedaan in 't jaar zeventig en acht. Deze tekst is te lezen op het koorhek van de Oude Kerk in Amsterdam en aangebracht in de zeventiende eeuw. De tekst getuigt niet alleen van de overwinning van de gereformeerden op de katholieken, maar ook van de opstandelingen op de koningsgezinden in de zestiende eeuw. De reformatie van de Oude Kerk was het gevolg van de Alteratie (1578), een putsch waarbij de zittende

katholieke stadsbestuurders uit hun functie werden ontheven en verbannen.

Vroeger dacht men dat de Nederlandse Opstand een spontane volksoproer van goede vaderlanders was geweest, die het juk van de Spaanse tiran Filips II en de katholieke inquisitie van zich probeerden af te schudden. Op dezelfde manier werd de vestiging van de gereformeerde kerk in de opstandige gewesten als iets vanzelfsprekends gezien dat daarom geen verklaring behoeft. Het 'vrije' protestantisme zou beter aansluiten bij de Nederlandse volksaard dan het 'tirannieke' en 'autoritaire' rooms-katholicisme. Tegenwoordig zien historici de Nederlandse Opstand heel anders: meer als een burgeroorlog waarin katholieken tegenover protestanten stonden en koningsgezinden tegenover rebellen. Dit revolutionaire karakter van de Opstand en de reformatie in de Noordelijke Nederlanden laat zich heel goed illustreren aan de hand van de lotgevallen van de stad Amsterdam in de jaren 1572-1578.

Kiezen voor de koning

Als een van de weinige steden in Holland en Zeeland, koos Amsterdam in 1572 voor de kant van de Spaanse koning en de katholieke kerk. Op zichzelf genomen was deze keus van het stadsbestuur niet uitzonderlijk. Hoewel de bevolking in Holland veelal verdeeld was over de te volgen koers, waren de meeste stadsbesturen koningsgezind en katholiek. Toen Den Briel op 1 april 1572 door de geuzen werd ingenomen, openden de meeste steden niet uit vrije wil de poorten voor de rebellen. Gouda en Alkmaar bijvoorbeeld kozen pas voor de Opstand en Oranje toen er een geuzenleger voor hun stadsmuren verscheen, hoewel er ook niet echt weerstand werd geboden.

Waarin Amsterdam afweek van de rest, is dat het ondanks belegeringen en ontberingen volhardde in zijn keuze voor koning en kerk. Zelfs na de Pacificatie van Gent (1576) weigerde het stadsbestuur zich te onderwerpen aan het gezag van Willem van Oranje en de Staten van Holland. Een aantal factoren zijn hiervoor verantwoordelijk. In de eerste plaats wenste het Amsterdamse bestuur geen Spaans garnizoen binnen te laten en daarmee steeg het in populariteit onder de bevolking. In de tweede plaats had het stadsbestuur geen gevaar te duchten van een schutterij – die was een paar jaar eerder (in 1567) ontbonden. De schutters speelden in andere steden een belangrijke rol in de overgang naar de Opstand. Ten derde had het stadsbestuur calvinistische ballingen die terug wensten te keren naar de stad geweerd. En net als de schutterijen waren deze ballingen een belangrijke factor tijdens de Opstand.

Blokkade van Amsterdam

Ondertussen betaalde de Amsterdamse bevolking een hoge prijs voor de houding van het stadsbestuur. Tussen 1572-1578 werd door een blokkade van de geuzen de Amsterdamse handel volledig stilgelegd. Terwijl de Amsterdammers hierdoor in grote ellende en armoede vervielen, werd de stad ook nog eens overspoeld door vluchtelingen die een veilig onderkomen zochten in de stad. Vele katholieke geestelijken en burgers, die hun leven door de aanwezigheid van geuzenlegers niet zeker waren, vluchtten naar Amsterdam. Als gevolg van de oorlog en de handelsblokkade rezen de prijzen van levensmiddelen de pan uit en tot overmaat van ramp braken er in de overvolle stad door het gebrek aan voedsel in 1573 en 1574 pestepidemieën uit. Velen stierven van ziekte en honger.

Ondanks de ellendige toestand waarin de Amsterdamse bevolking zich bevond, bleef zij achter de keuze van het stadsbestuur staan. Het volgende voorval illustreert dat. Na de Pacificatie van Gent poogden de Staten van Holland Amsterdam met geweld onder hun gezag te brengen. Op 23 november 1577 drongen enkele staatse soldaten heimelijk de stad binnen. De Amsterdamse burgerij en de stads-

soldaten wisten echter de indringers te verdrijven. Deze overwinning werd gevierd – heel katholiek – met een processie. Dit voorval toont aan dat zelfs na vijf zware oorlogsjaren gewone Amsterdammers bereid waren om de stad, het bestuur en de katholieke kerk te verdedigen.

Het 'opstandige' Amsterdam zwichtte uiteindelijk toch vanwege de economische blokkade. In februari 1578 sloot de stad een akkoord met de prins van Oranje, de Satisfactie. De stad gaf zijn verzet op en schaarde zich achter de prins. Er werd afgesproken dat de blokkade opgeheven zou worden. De Amsterdammers wisten echter te bedingen dat alleen de katholieke godsdienst in het openbaar gepraktiseerd zou mogen worden. De Satisfactie was daarom geen lang leven beschoren. Vooral niet omdat er ook bepaald was dat gereformeerde ballingen terug mochten keren en dat de drie schutterijen weer werden opgericht. Hierdoor ontstond een situatie overeenkomstig met de andere Hollandse steden, toen in 1572 de schutters en de gereformeerde ballingen een doorslaggevende rol hadden gespeeld bij de overgang. Onder druk van de schutters en de ballingen – gesteund door de Staten van Holland en Oranje – zou het Amsterdamse stadsbestuur inderdaad bezwijken. Op 26 mei 1578 vond de 'Alteratie' ►

Op deze ets is te zien hoe het Amsterdamse stadsbestuur in 1578 werd verjaagd. Op de afbeelding staan ze klaar om op de boten te stappen die ze weg zouden voeren uit de stad. Gemaakt tussen 1851 en 1853 door Willem Steelink. Rijksmuseum Amsterdam.

De aanval van de watergeuzen op Amsterdam in 1577 onder leiding van kolonel Helling: de inname van de Haarlemmerpoort. Op de voorgrond ontschepen de soldaten zich, rechts formeren zij zich; op het tweede plan overmeesteren zij de wacht bij de Haarlemmerpoort (aan het Singel, ter plaatse van de latere Haarlemmersluis). Prent uit 1577 door F. Hogenberg en Gerhart von Campen. Stadsarchief Amsterdam.

plaats. Schutters drongen het stadhuis binnen, arresteerden de stadsbestuurders en zetten hen op bootjes de stad uit. De nieuwgekozen burgemeesters, vier in getal, waren niet katholiek, maar van de 'nieuwe religie', dat wil zeggen: gereformeerd. Wat volgde was de reformatie van de stad.

Politieke reformatie

De gereformeerden vormden in Holland en Zeeland in de beginjaren van de Opstand een kleine minderheid. Schattingen lopen uiteen van drie tot tien procent van de bevolking. Toch wist deze kleine maar assertieve minderheid na 1572 haar wil aan de meerderheid op te leggen. Voor de gereformeerden sprak het vanzelf dat hun kerk de enig toegestane zou zijn. Zij wilden de gehele kerk hervormen, niet een aparte kerk stichten naast andere. Veel van hun

door te voeren. Die politieke reformatie ging niet zonder strijd.

In de eerste plaats was de leider van de opstandelingen, Willem van Oranje, tegenstander van een godsdienstmonopolie van één religieuze groep. Hij probeerde in de Nederlanden de 'religievrede' in te voeren, een vorm van religieuze co-existentie. Deze religievrede had Oranje al in de jaren zestig bepleit en hij zou dat na de Pacificatie van Gent weer doen. In 1572 wilde Oranje voorkomen dat zijn opstand tegen Alva en Filips II als een godsdienstoorlog van protestanten tegenover katholieken werd gezien. Dat zou de goede zaak volgens hem ernstig compromitteren omdat ook vele katholieken tot de opstandelingen behoorden. Daarom gaf hij de geuzen het bevel geen geweld tegen katholieke geestelijken te gebruiken. Katholieken mochten niet belemmerd worden in het praktiseren van hun religie. Tijdens de eerste 'vrije' Statenvergadering van 19 juli 1572 in Dordrecht, toen afgevaardigden van de opstandige steden met de prins onderhandelden over zijn aanstelling tot stadhouder van Holland, stelde de gezant van Oranje, Marnix van Sint-Aldegonde, als eis dat er volledige godsdienstvrijheid zou komen voor zowel gereformeerden als katholieken. Hoe mooi de beloften aan de katholieken ook waren, van dit alles kwam bitter weinig terecht. Kerken en kloosters werden geplunderd, priesters en monniken vermoord en nonnen verkracht.

In de tweede plaats waren niet alleen de prins maar ook de stadsbesturen die in 1572 overgingen naar de Opstand geneigd om de gereformeerden het monopolie op godsdienstoefening niet te geven. In Gouda, Haarlem, Dordrecht en Den Haag moesten de

'Hoe mooi de beloften aan de katholieken ook waren, van dit alles kwam bitter weinig terecht'

wensen werden uiteindelijk ingewilligd. De Republiek werd officieel een gereformeerde staat en andere godsdiensten werden verboden, hoewel de gewetensvrijheid ruimte bood voor de befaamde godsdiensttolerantie. Het is goed om te benadrukken dat de gereformeerde kerk nooit het monopolie op godsdienstoefening had kunnen verkrijgen zonder steun van de stadsbesturen en de Statenvergaderingen. Historici spreken daarom van een 'politieke reformatie': de (stedelijke) overheid werd geacht als enige bevoegd te zijn een kerkhervorming

gereformeerden zich aanvankelijk tevreden stellen met een kapel of kloosterkerk om daar hun preken te houden, terwijl de katholieken de mis konden blijven vieren in de hoofdkerk. Deze godsdienstvrede, waarbij het katholicisme en het calvinisme gelijktijdig werden gepraktiseerd, hield niet lang stand. Gereformeerden schroefden hun eisen op en dreigden met geweld. In vele steden vond een tweede beeldenstorm plaats die grondiger was dan die in 1566 had plaatsgevonden. Het gevolg van deze dreiging en intimidatie was dat in 1573 het katholicisme door de Staten van Holland werd verboden.

Mislukte godsdienstvrede

De godsdienstvrede zoals Willem van Oranje die voorstond was een sociaal experiment zonder weerga en had achteraf gezien weinig kans van slagen. Katholieken werden immers als potentiële verraders gezien. Zeker toen het oorlogsgeweld zich vanaf 1573 over het gewest Holland verspreidde, was er de angst dat katholieken de kant van de Spanjaarden zouden kiezen. Alle priesters werden in mei 1573 verplicht een eed op de gereformeerde religie af te leggen. Dat hield in feite al een verbod op het katholicisme in.

Daarnaast was religieuze co-existentie voor beide partijen, zowel katholieken als gereformeerden, onverteerbaar. Er was maar één kerk van Christus en niet twee of meer. Waar enerzijds katholieken gereformeerden niet anders konden zien dan afvallige ketters en scheurmakers en de komst van de geuzen geïnterpreteerd werd als een straf van God op de zonde, waren anderzijds gereformeerden er stellig van overtuigd dat het katholicisme een verbasterde vorm van christendom was. Hun geloofsbelijdenis sprak zelfs van afgoderij die moest worden uitgeroeid. Het misbruik dat Gods kerk was ingebracht, moest weer worden afgedaan. Dat hield op zijn minst in dat alle openbare uitingen van katholicisme moesten worden verboden.

Zoals in het Oude Testament koningen van Israël werden aangemoedigd afgodsbeelden, gewijde palen en gewijde stenen te vernietigen, zo diende de katholieke kerk met zijn heiligenbeelden en niet-Bijbels gefundeerde sacramenten worden gezuiverd. Voor gereformeerden was er geen andere optie, ook omdat anders Gods toorn zich over het land zou uitstorten. De geuzen die in april 1573 in Delft een beeldenstorm initieerden, deden dit met het argument dat de legers van de prins geen overwinningen meer zouden behalen als de afgoderij niet zou stoppen. Wilde men Gods gunst niet verspelen, dan moest men een einde maken aan alle bijgeloof en de ware christelijke gereformeerde religie vestigen. Oranje, op dat moment in Delft, kon niet anders dan toekijken hoe zijn mensen de kerken binnendrongen. De prins moest zich erbij neerleggen dat zijn godsdienstpolitiek in Holland had gefaald. Zo gaven de Staten van Holland Oranje in 1575 expliciet de

opdracht de gereformeerde godsdienst te handhaven en de 'exercitie van de roomsche religie' te doen ophouden. Wel zouden alle Nederlanders volgens deze instructie vrijheid van consciëntie krijgen. Stap voor stap werd onder druk van een gereformeerde minderheid het besluit genomen om alle vormen van katholicisme, zoals missen, processies, bedevaarten en katholiek onderwijs, in Holland te verbieden. Het gevolg was dat alle kerkelijke goederen door de overheid in beslag werden genomen. Kloosters, kapellen en kerken werden vervolgens ter beschikking gesteld aan de gereformeerden of kregen een andere bestemming.

Wat in andere Hollandse steden al eerder had plaatsgevonden, gebeurde in Amsterdam in het jaar 1578. De politieke omwenteling veroorzaakte een religieuze revolutie. Het katholicisme moest ondergronds gaan. De gereformeerden kregen de Amsterdamse kerken en kapellen ter beschikking die zij vervolgens ritueel 'zuiverden'. Het katholieke Amsterdam, het Amsterdam van het 'Mirakel', van de Corpus Christie-processies, van de missen voor de doden, van de heiligenbeelden, van de bedevaarten, van de kloosters en conventen had definitief het onderspit gedolven. De Alteratie van Amsterdam was, zoveel is nu wel duidelijk, een mengeling van revolutie en reformatie. ■

Het Minderbroedersklooster tussen de Zeedijk en de Oudezijds Achterburgwal werd twee keer geplunderd: tijdens de Beeldenstorm en in 1578 na de Alteratie. Deze prent toont hoe het klooster eruitzag in 1578. Gemaakt door C. Philips naar tekening van A. Schoemaker. Rijksmuseum Amsterdam.

Verder lezen

Alastair Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries* (Londen 2003).

Benjamin Kaplan, *Divided by faith. Religious conflict and the practice of toleration in early modern Europe* (Cambridge en Londen 2007).

Henk van Nierop, 'Confessional cleansing. Why Amsterdam did not join the Revolt (1572–1578)', in: Wayne te Brake en Wim Klooster ed., *Power and the city in the Netherlandic world* (Leiden 2006), 85–102.

Henk van Nierop, 'Van wonderjaar tot Alteratie, 1566–1578', in: Marijke Carasso-Kok ed., *Geschiedenis van Amsterdam tot 1578. Een stad uit het niets*. (Nijmegen 2004), 451–481.

Henk van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier: oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand* (Amsterdam 1999).